

Over de noodzaak van zintuiglijkheid

Ton Lemaire

Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde
Ambo, 2002

Nadenken over onze 'zinnen', over zintuiglijkheid, de directe gewaarwording of ervaring van de wereld, en dan vooral de 'natuurlijke' wereld om ons heen: het is niet erg in tel in het hedendaagse filosofische landschap. Dat is overigens niet alleen een kwestie van een ver doorgevoerde rationaliteit, abstractie of taligheid, maar ook van een soort kennelijk onvermogen van de moderne cultuur om met onze zintuiglijkheid iets **[einde pagina 144]** anders te doen dan haar murw te beuken met tamelijk willekeurige auditieve en visuele prikkels. Het gevolg lijkt een soort atrofïering van de zintuigen: we kunnen ons bijna niet meer voorstellen dat zoiets als zintuiglijkheid een zelfstandige en onmisbare toegang tot de werkelijkheid kan vormen en domeinen van kennis en ervaring kan ontsluiten die voor het verstand of de praktische rede ontoegankelijk zijn.

Het zijn niet alleen dichters, schilders en musici die ons anders kunnen leren, maar het zouden ook filosofen moeten zijn. In die 'normatieve irrealis' komt tot uitdrukking wat ik zie als een manco van de moderne filosofie (en zeker die van de lage landen): filosofie van de zintuiglijkheid leidt een tamelijk ondergeschoven bestaan (eenlingen zoals Merleau-Ponty daargelaten) terwijl het toch zo'n waardevol vertrekpunt zou kunnen vormen voor zo ongeveer elke vorm van kritiek op de moderne cultuur. In het Nederlandse taalgebied vormt Ton Lemaire echter al decennia een markante uitzondering op dit algemene beeld, van zijn *Filosofie van het landschap* (1970) tot zijn recente *Met open zinnen; Natuur, landschap, aarde*. Misschien is het niet toevallig dat hij van oorsprong geen eigenlijke 'academische filosoof' is, maar veeleer filosofie, (culturele) antropologie, esthetica, cultuurgeschiedenis en kunst in zich verenigt: wellicht is een dergelijk grensgangerschap wel een voorwaarde voor zo'n onderneming. Bovendien is hij - bij dit onderwerp heel belangrijk - een 'practicus': hij praktiseert de zintuiglijkheid, als ik het zo zeggen mag, met volle teugen, en doet daarvan aanstekelijk verslag. Het resultaat is een krachtig pleidooi voor een herwaardering van de zintuiglijkheid in de ruimste zin van het woord. Maar is het daarmee nu ook een fundamentele kritiek op de moderne cultuur, en wel voorbij het 'impliciete stadium' (bepreiten van wat ondergeschoven wordt) en uitzicht biedend op waar het met de moderne cultuur naar toe moet? Over dat laatste heb ik wat twijfels.

Lemaire beschrijft de boze wereld - en doet dat zeer overtuigend - maar geeft eigenlijk niet aan wat er aan te doen valt, anders dan zich eruit terug te trekken (wat hij zelf ook daadwerkelijk gedaan heeft: hij leeft nu al weer tien jaar op het Franse platteland). Dat maakt het boek fundamenteel pessimistisch. Nu ben ik zelf nauwelijks hoopvoller gestemd in dat opzicht, maar toch meen ik dat het beter is om met alle kracht te blijven zoeken naar veranderingspotentieel, en dan kom je, althans in mijn optiek, min of meer vanzelf terecht bij de schoonheid en waardevolheid ook van de natuur die 'er nu nog is' (en tevens bij de bijdrage aan de beschrijving daarvan door Lemaire).

Voortdurend worden die ervaringen gevat in, verwoord door middel van literaire, artistieke en muzikale 'teksten'. De ervaring van de natuur wordt daarmee tegelijk een wandeling door onze cultuur, van de oudheid tot op heden; en zo'n wandeling, geleid door zo'n uitstekende gids is op zichzelf al fascinerend. Maar, hoe belangrijk die 'culturele' interpretatie ook is, de natuur noch de ervaring daarvan kunnen daartoe worden herleid: Lemaire neemt hier uitdrukkelijk afstand van postmodernisme en sociaal- **[einde pagina 145]** constructivisme, stromingen die de natuur slechts aantreffen in onze culturele bewerking ervan. Overigens, wat die literaire en artistieke verwijzingen betreft: ik meen dat zij behulpzaam kunnen zijn, dat het

kan helpen om 'erover te lezen', maar je moet er uiteindelijk wel zelf naar toe. En er is iets om naar toe te gaan, er bestaat iets onafhankelijk van de mens, en dat krijgt om zo te zeggen zijn bekroning in (de ervaring van) het sublieme, een welbekende esthetische categorie die echter enigszins 'passé' lijkt in een tijd waarin velen denken dat ze alles onder controle hebben, en waaraan Lemaire een apart hoofdstuk wijdt.

Hij ontwaakt in het begin van het boek met de poëzie, muziek en schilderkunst van de wereld om zich heen, laat zich vervolgens onderdompelen in de vier elementen (waarbij weer en wind begrijpelijkerwijs de plaats van het vuur innemen), en dat alles is fris, relatief nieuw (in elk geval in het Nederlandse taalgebied), aanstekelijk ook: je bent geneigd om meteen je jas aan te trekken en naar buiten te gaan, en zo hoort het ook. Echter, met het hoofdstuk over landschappen begint vervolgens de donkere ondertoon die het boek voortdurend zal begeleiden: de bedreiging en het teloorgaan, het verdwijnen van al dat waardevolle dat nooit meer terug zal komen (en waarbij vooral mondialisering en globalisering als de meer recente boosdoeners moeten worden aangemerkt, al was het maar - zou ik zeggen - omdat ze bijna per definitie haaks staan op de mogelijkheid tot beleving van het unieke, individuele dat de natuur altijd is). En dat is niét nieuw, niet 'fris', en al zeker niet 'aanstekelijk'. In ieder geval gaat er geen 'drang tot handelen' van uit, integendeel: 'het is allemaal heel vreselijk en er is niets aan te doen', zo lijkt de moraal te zijn. Welnu, dat hebben we vaker gehoord, in feite is het ons de afgelopen decennia tot vervelens toe voorgehouden (en zonder twijfel: met recht), maar in dít opzicht voegt *Met open zinnen* weinig toe. En dat is spijtig, omdat het wat afbreuk doet aan een voor het overige prachtig boek, geschreven in een rustige, direct toegankelijke stijl die (waar vind je dat nog ?) de persoonlijke evocatie moeiteloos verbindt met de filosofische uitleg.

Er staat inderdaad veel 'filosofie' in: van Socrates, via Descartes, Kant en Hegel (ook hier in zeker opzicht de bijna onvermijdelijke, want antropocentrische boosdoeners) tot Merleau-Ponty (die zoals gezegd de zintuiglijke ervaring weer recht van spreken gaf). Dat brengt uiteraard ook veel 'esthetica' met zich mee, want waar in de filosofie zou je anders terecht kunnen met overwegingen inzake de schoonheid van de natuur? Heel schematisch gedacht (in eigen parafrase): de filosofie (althans in haar hoofdstroom) 'heeft het gedaan', en de esthetica zou er 'wat aan kunnen doen'. Maar dan moet ze zich, zo voeg ik toe, vooral niet beperken tot filosofie van de kunst, zoals in de vorige eeuw veelal gebeurd is, maar haar uitgangspunt hernemen, namelijk de filosofie van de zintuiglijkheid waarmee het ooit begonnen is en die onvermijdelijk uitkomt bij de schoonheid en waardevolheid van de natuur. **[einde pagina 146]**

Esthetica van de natuur mondt onvermijdelijk uit in beschouwingen over (de ervaring van) het sublieme, en daaraan wijdt Lemaire zoals gezegd een apart en mooi hoofdstuk. Ervaring van de sublieme natuur vormt een krachtig tegenbewijs tegen alle relativistische beweringen van het postmodernisme. Lemaire maakt met dat laatste korte metten: het 'hoongelach van de postmodernisten' dat zoiets als de ervaring van het sublieme een toegang zou geven tot de natuur als zodanig, weerlegt hij met de opmerking dat die postmodernisten vast nog nooit een berg hebben beklommen. Dat is het nu precies: ze weten niet waarover ze praten. Je zou dat moeten generaliseren: ze hebben vast nog nooit (gewapend met enige kennis van dat waarop je moet letten) werkelijk in alle openheid om zich heen gekeken, ze zijn (net als Socrates, en trouwens ook Kant) hun hele ervaringsleven in de stad gebleven. Men kan ook zeggen dat ze zijn blijven zitten in hun eigen van binnen spiegelende bol, slechts gevuld met eigen tekens en waar ze alleen nog maar uit kunnen komen als een ander er om zo te zeggen een steen tegenaan gooit en ze mee naar buiten neemt, de natuurwerkelijkheid in. En waarom dan wel? Omdat het daarbuiten veel boeiender, gevarieerder en spannender is dan wanneer je alleen maar met zelf bedachte en naar eigen believen in te vullen tekens te maken hebt. Kortom: het is zeer 'de moeite waard', daar buiten. Een berg is daarvoor natuurlijk niet beslist noodzakelijk (alhoewel inderdaad een krachtig middel): ook in je achtertuin valt veel te beleven, zelfs in de

stad (de indertijd bekende ecooloog Pieter Schroevers had het in zijn colleges in dit verband vaak over 'het mosje op het dak van de supermarkt'). Maar postmodernisten talen daar niet naar: ze weten er trouwens ook veel te weinig van af, en juist naarmate je verder afdaalt van de berg naar het mosje, neemt de noodzaak van specifieke kennis toe. Kennis van een natuur die daar 'objectief' is, en niet van de sociale constructies daarvan die in de studeerkamer zijn bedacht. En, zo is mijn ervaring en die van talloze anderen: het is bijna onmogelijk dat dergelijke kennis van de natuur niét leidt tot een (versterkte) schoonheidservaring.

Er staat nog veel meer in dit boek, dat - naar de auteur zelf opmerkt - ook heel goed gelezen kan worden als een verzameling afzonderlijke essays. Dat laatste maakt het bijna onmogelijk om het in kort bestek samen te vatten. Uiteraard gaat het ook over bomen, die archetypes bij uitstek. En over de Alpen, en over filosofen die daar diep van onder de indruk waren: Schopenhauer en Nietzsche dus; Rousseau veel minder, en Hegel - net als Nietzsche uitvoerig besproken - al helemaal niet (maar dat laatste lag natuurlijk voor de hand). Veel aandacht voor critici van de hoofdstroom van de westerse filosofie en van de moderne cultuur, zoals Heidegger en ook Lévi-Strauss. Verder Thoreau natuurlijk, maar ook een (althans mij) onbekend 'geo-dichter' als Kenneth White, en voorts Feuerbach en (alweer) Nietzsche als (proto-?)filosofen van de zintuiglijkheid, dan onder de schilders Cézanne, Marc, Kandinsky en Mondriaan. Lemaire lijkt twijfels te hebben over de abstractie, en inderdaad denken velen bij bijv. Kandinsky niet meteen aan zintuiglijkheid (laat staan bij Mondriaan van wie Lemaire **[einde pagina 147]** duidelijk het vroege werk prefereert), maar anderzijds: zou je bij deze metafysicus onder de schilders, die zozeer poogde 'de onzichtbare binnenkant van de dingen' in beeld te brengen, niet kunnen spreken van een zintuiglijkheid van een andere orde, van een ander 'zijnsdomein'? Zintuiglijkheid hoeft toch niet per definitie betrekking te hebben op de zichtbare natuur? Abstractie kan (soms) buitengewoon zintuiglijk werken (en al helemaal die van Kandinsky, om van anderen - later - nog maar niet te spreken). Ik denk dat Lemaire hier een punt laat liggen.

Uit bovenstaande (overigens beperkte) selectie van namen en onderwerpen kan men een indruk krijgen van de rijkdom van dit boek. Anderzijds: het brengt ook veel pure beschrijving met zich mee. Nu kun je natuurlijk heel goed eigen gedachten vormgeven aan de hand van wat anderen denken, maar dat laatste moet dan niet overheersen. Eigenlijk zie ik Lemaire liever (wat meer) voor eigen rekening betogen dan (overigens op zichzelf voortreffelijk) theorieën van anderen beschrijven: zulke beschrijvingen heb ik al eens meer gelezen, maar uiteindelijk ben ik pas echt geïnteresseerd in dat wat iemand werkelijk zelf 'vindt'.

Overigens, tot goed begrip: vanzelfsprekend komt dat ruimschoots aan de orde, en, als ik het mag samenvatten in de eigen woorden van de auteur en tevens als een soort opmaat tot mijn eigenlijke kritiek op dit overigens zo mooie boek: '... de beste weg naar de zintuigen (is) de omweg over geschiedenis en cultuur' (p. 267; toch nog een restje postmodernisme? Nee: hij beschrijft hier, denk ik, eerder de beperkingen van de filosoof, niet die van de praktiserende participant aan de natuur); en ook (p. 303), vragend naar '... de zin van de zinnen en de waarde van zingenot': '... dat zintuiglijk genot gemakkelijker is dan zingenot als het genieten van de diepere betekenis van de dingen, van de voldoening die kan worden geput uit het inzicht in de zinvolle samenhang van het wereld- en natuurgebeuren'. En even verderop betoont hij zich zelfs expliciet sceptisch ten aanzien van enig zoeken naar zin in dit verband, en zegt hij: 'Waarom dan niet alle metafysische vragen laten voor wat ze zijn en ons wijden aan het hier en nu'. Dat laatste zeg ik hem voorzeker niét na: het is (wellicht) compatibel met een filosofie van de zintuiglijkheid die ik met hem deel, maar het staat mijns inziens haaks op enig denken dat beoogt een uitweg te vinden uit de menselijke impasse waarin we ons thans bevinden.

En zo lijkt aan het eind van het boek (althans bijna: er volgt nog een hoofdstuk over de avond, dus over de uilen van Minerva) zich een cirkel te sluiten: die van de scepticus en

relativist die zich liever verlustigt '... in de zinnelijke en zintuiglijke vreugde van alles wat leeft en ademt, wat gehoorzaamt aan de lust van een leven dat in zichzelf bevredigend is' (p. 304) dan in '... de idee van de stralende utopische toekomst van de mensheid, van een uiteindelijke zin van de geschiedenis'. Het is de scepsis ten aanzien van, zoal niet de regelrechte afkeer van elk utopisch denken die we de laatste tijd bijvoorbeeld ook tegenkomen bij Achterhuis, iemand met een vergelijkbare ideologi- **[einde pagina 148]** sche achtergrond als Lemaire (en misschien in gelijke zin ontgoocheld). Maar een fundamentele cultuurverandering kan het nu eenmaal niet stellen zonder enig utopisch denken. Lemaire signaleert wat er mis is - en laat het zo, legt zich er eigenlijk bij neer. Maar voor degenen die het minder goed getroffen hebben is het een schrale troost: die zon en die wolken en die mooie natuur. Dat is waarin ik het met hem oneens ben.

Maar verder is het natuurlijk een prachtig boek, verplichte lectuur voor ieder die zich wenst in te laten met de zintuiglijkheid en het filosoferen daarover, of met de schoonheid van de natuur en de esthetica die dienaangaande te ontwikkelen valt. Bovendien: zo'n boek is toch werkelijk een *rara avis* in ons taalgebied dat zozeer bevolkt wordt door nuchtere practici, en eigenlijk alleen al daarom hoop ik dat het navolging vindt.

Wim Zweers